

O‘ZBEK VA TURK TILLARIDA O‘XSHATISH VOSITALARINING LEKSIK-GRAMMATIK IFODALANISHI**Sultonova Maftunaxon Faroxiddin qizi***Andijon davlat universiteti 2-bosqich magistranti**Tel: +998937884936*

Annotatsiya: *Mazkur maqolada o‘zbek va turk tillarida o‘xshatish ma’nosini ifodalovchi leksik-grammatik vositalarning lingvistik xususiyatlari qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Turkiy tillarda o‘xshatish nutqning obrazlilikini ta’minlovchi muhim stilistik vosita bo‘lib, uning grammatik ifodalanish shakllari tilning strukturasi va funksional imkoniyatlari bilan bog‘liqdir. Tadqiqotning maqsadi o‘zbek tilidagi -day/-dek affikslari, kabi, singari hamda turk tilidagi gibi, kadar, sanki birliklarining semantik, grammatik va stilistik xususiyatlarini qiyosiy jihatdan o‘rganishdan iborat. Tadqiqot jarayonida qiyosiy-tipologik, semantik va kontekstual tahlil metodlaridan foydalanildi. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tilida o‘xshatishning morfologik ifoda vositalari faol bo‘lib, -day/-dek affikslari nutqda ixcham va obrazli tasvir yaratishda muhim rol o‘ynaydi. Turk tilida esa o‘xshatish asosan analitik birliklar orqali ifodalanib, gibi ko‘makchisi qiyosiy munosabatning asosiy ko‘rsatkichi sifatida qo‘llanadi. Shuningdek, kadar birliklari daraja va tenglik munosabatini ifodalasa, sanki birliklari tasavvuriy o‘xshatish ma’nosini yuzaga chiqaradi. Tadqiqot natijasida o‘zbek tilida o‘xshatishning morfologik modeli, turk tilida esa analitik vositalar ustunligi aniqlanib, turkiy tillarda o‘xshatish vositalarining tipologik xususiyatlari ilmiy jihatdan asoslab berildi.*

Kalit so‘zlar: *o‘xshatish konstruksiyalari, leksik-grammatik ifoda, qiyosiy tilshunoslik, turkiy tillar, o‘zbek tili, turk tili, morfologik model, analitik model, lingvopoetik tahlil, simile markerlari.*

LEXICAL-GRAMMATICAL EXPRESSION OF SIMILE MARKERS IN UZBEK AND TURKISH LANGUAGES**Sultonova Maftunaxon Faroxiddin qizi***2nd-year Master’s student, Andijan State University**Tel: +998937884936*

Abstract: *This article provides a comparative linguistic analysis of the lexical-grammatical tools expressing the meaning of simile in the Uzbek and Turkish languages. In Turkic languages, simile serves as a vital stylistic device that ensures the imagery of speech,*

and its grammatical forms of expression are closely linked to the language structure and functional capabilities. The objective of the research is to conduct a comparative study of the semantic, grammatical, and stylistic features of the Uzbek affixes -day/-dek and postpositions kabi, singari, as well as the Turkish units gibi, kadar, and sanki. The research employs comparative-typological, semantic, and contextual analysis methods. The findings indicate that morphological means of simile are predominant in the Uzbek language, where the -day/-dek affixes play a crucial role in creating concise and vivid imagery. In contrast, similes in Turkish are primarily expressed through analytical units, with the postposition gibi serving as the primary indicator of comparative relations. Furthermore, the unit kadar expresses relations of degree and equality, while sanki evokes imaginative or hypothetical similes. The study concludes by identifying the dominance of the morphological model in Uzbek and the analytical model in Turkish, providing a scientific basis for the typological characteristics of simile markers in Turkic languages.

Keywords: simile constructions, lexical-grammatical expression, comparative linguistics, Turkic languages, Uzbek language, Turkish language, morphological model, analytical model, linguopoetic analysis, simile markers.

ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКОЕ ВЫРАЖЕНИЕ СРЕДСТВ СРАВНЕНИЯ В УЗБЕКСКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

Султонова Мафтунахон Фарохиддин кизи

Магистрант 2-го курса Андижанского государственного университета

Тел: +998937884936

Аннотация: В данной статье проводится сравнительный лингвистический анализ лексико-грамматических средств, выражающих значение сравнения в узбекском и турецком языках. Сравнение в тюркских языках является важным стилистическим средством, обеспечивающим образность речи, а формы его грамматического выражения обусловлены структурой и функциональными возможностями языка. Целью исследования является сравнительное изучение семантических, грамматических и стилистических особенностей узбекских аффиксов -day/-dek и послелогов kabi, singari, а также турецких единиц gibi, kadar, sanki. В процессе исследования были использованы сравнительно-типологический, семантический и контекстуальный методы анализа. Результаты анализа показывают, что в узбекском языке преобладают морфологические средства выражения сравнения, где аффиксы -day/-dek играют ключевую роль в создании лаконичных и образных

описаний. В турецком языке сравнение выражается преимущественно аналитическими единицами, где послелог gibi выступает основным показателем сравнительных отношений. Кроме того, единица kadar выражает отношения степени и равенства, а единица sanki актуализирует значение воображаемого сравнения. В результате исследования была выявлена доминанта морфологической модели в узбекском языке и аналитической модели в турецком, а также научно обоснованы типологические особенности маркеров сравнения в тюркских языках.

Ключевые слова: *сравнительные конструкции, лексико-грамматическое выражение, сравнительное языкознание, тюркские языки, узбекский язык, турецкий язык, морфологическая модель, аналитическая модель, лингвопоэтический анализ, маркеры сравнения.*

KIRISH

Mavzuning dolzarbligi. Turkiy tillarning lisoniy manzarasida o‘xshatish nafaqat stilistik figura, balki borliqni anglash va tasvirlashning muhim kognitiv vositasi hisoblanadi. Bugungi kunda qiyosiy tilshunoslikda genetik jihatdan yaqin tillarning lisoniy qurilishini qiyosiy-tipologik jihatdan o‘rganish, ulardagi o‘xshash va farqli jihatlarni aniqlash dolzarb vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda. Xususan, o‘zbek va turk tillarida o‘xshatish munosabatini ifodalovchi vositalarning leksik-grammatik xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilish, ushbu tillarning ichki taraqqiyot qonuniyatlarini va funksional imkoniyatlarini yanada chuqurroq yoritishga xizmat qiladi. (p. 1)

Muammoning o‘rganilish darajasi. O‘zbek tilshunosligida o‘xshatish kategoriyasi turli davrlarda A.G‘ulomov, M.Mirzaev, Sh.Rahmatullaev kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Turk tilshunosligida esa Z.Korkmaz, T.Banguoğlu kabi tadqiqotchilar o‘xshatish qurilmalarining sintaktik va morfologik tabiatini o‘rganganlar. Biroq, zamonaviy o‘zbek va turk tillaridagi o‘xshatish markerlarining (simile markers) tipologik transformatsiyasi va ularning nutqdagi o‘zaro mutanosibliги qiyosiy aspektda maxsus tadqiqot ob’ekti sifatida yetarli darajada yoritilmagan. (p. 1)

Tadqiqotning maqsadi va vazifalari. Mazkur maqolaning maqsadi o‘zbek tilidagi -day/-dek affikslari va kabi, singari ko‘makchilari bilan turk tilidagi gibi, kadar, sanki birliklarining semantik-grammatik tabiatini qiyosiy tahlil qilishdir. Ushbu maqsaddan kelib chiqib, quyidagi vazifalar belgilandi:

1. O‘zbek tilida o‘xshatishning morfologik va analitik usullarini tasniflash;
2. Turk tilidagi o‘xshatish vositalarining funksional-semantik xususiyatlarini ochib berish;

3. Har ikki tildagi o‘xshatish konstruktsiyalarining o‘xshash va farqli jihatlarini qiyosiy-tipologik metod yordamida aniqlash.

Tilning tasviriy imkoniyatlarini o‘rganish tilshunoslikning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. O‘xshatish nutqda predmet va hodisalarning o‘xshash belgilarini qiyoslash orqali obrazli tasvir yaratishga xizmat qiladigan muhim stilistik vosita hisoblanadi. Turkiy tillarda o‘xshatish turli grammatik vositalar orqali ifodalanib, ularning semantik va sintaktik xususiyatlari tilning strukturasi bilan chambarchas bog‘liqdir. O‘zbek va turk tillari turkiy tillar oilasiga mansub bo‘lib, ular tarixiy va tipologik jihatdan yaqin bo‘lsa-da, o‘xshatish vositalarining grammatik ifodalanishida ayrim farqlar mavjud. O‘zbek tilida o‘xshatish asosan -day/-dek affikslari, shuningdek kabi va singari ko‘makchilari orqali ifodalanadi. Turk tilida esa gibi, kadar, sanki birliklari o‘xshatish ma‘nosini ifodalovchi asosiy vositalar hisoblanadi. Ushbu birliklarning semantik va grammatik xususiyatlarini qiyosiy jihatdan o‘rganish turkiy tillarning funksional imkoniyatlarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Mazkur tadqiqotning maqsadi o‘zbek va turk tillarida o‘xshatish vositalarining leksik-grammatik xususiyatlarini qiyosiy jihatdan tahlil qilish hamda ularning nutqdagi stilistik va pragmatik funksiyalarini aniqlashdan iborat.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur maqolada o‘zbek va turk tillaridagi o‘xshatish vositalarini o‘rganishda lisoniy faktlarga yondashuvning tizimli-strukturaviy va qiyosiy-tipologik tamoyillari asos qilib olindi. Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi:

- Qiyosiy-tipologik metod: Ikki tilning grammatik qurilishidagi o‘xshatish markerlarining tipologik o‘xshashligi va farqli jihatlarini aniqlash maqsadida qo‘llanildi. Bu metod o‘zbek tilidagi affiksatsiya (morfologik usul) va turk tilidagi ko‘makchilar (analitik usul) o‘rtasidagi mutanosiblikni ochib berishga xizmat qildi.

- Semantik-kontekstual tahlil: O‘xshatish birliklarining matn ichidagi ma‘no qirralari, ularning darajalanishi (tenglik, o‘xshashlik, taxmin) va stilistik yuklamasini aniqlash uchun foydalanildi.

- Lingvopoetik tahlil: Badiiy matnlardan olingan misollar yordamida o‘xshatishlarning obraz yaratishdagi o‘rni va estetik funksiyasi baholandi.

Tadqiqot materiali sifatida zamonaviy o‘zbek va turk badiiy adabiyoti namunalari, shuningdek, ikki tilning izohli va grammatik lug‘atlaridan olingan o‘xshatish konstruktsiyalari xizmat qildi. Tahlil jarayonida asosiy e‘tibor o‘zbek tilidagi -day/-dek affikslari hamda turk tilidagi gibi ko‘makchisining o‘zaro funksional bog‘liqligiga qaratildi.

O‘zbek va turk tillarida o‘xshatish munosabatini ifodalovchi vositalar o‘zining genezisiga ko‘ra mushtarak bo‘lsa-da, zamonaviy bosqichda turli grammatik modellar asosida

shakllangan. O‘zbek tili uchun morfologik model ustuvor bo‘lib, unda -day/-dek affikslari asosiy o‘rinni egallaydi.

1. O‘zbek tilida o‘xshatishning affiksatsiya orqali ifodalanishi.

O‘zbek tilshunosligida -day/-dek affikslari o‘xshatish darajasini hosil qiluvchi va o‘xshatish ma’nosini yuklovchi eng faol birliklar sifatida talqin etiladi¹. Ushbu affikslar ot, olmosh va sifatlarga qo‘shilib, predmetning belgisini boshqa bir predmet bilan qiyoslash orqali aniqlashtiradi. Masalan: "Oydan oydin, quyoshday yorug'". Bu yerda o‘xshatish munosabati so‘z tarkibida sintetik usulda yuzaga kelmoqda.

2. Turk tilida o‘xshatishning analitik modeli.

Turk tilida o‘xshatish asosan gibi ko‘makchisi yordamida ifodalanib, u o‘zbek tilidagi -day/-dek affiksiga funksional jihatdan mos keladi². Masalan, o‘zbek tilidagi "boladay" (çocuk gibi) yoki "muzdek" (buz gibi) konstruktsiyalari turk tilida asosan analitik shaklda beriladi. Professor Z.Korkmaz ta’kidlaganidek, gibi ko‘makchisi nafaqat o‘xshashlik, balki taxmin va ehtimollik ma’nolarini ham yuklashi mumkin.

Tadqiqot natijalari

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tilida o‘xshatish vositalari ko‘pincha morfologik shakllar orqali ifodalanadi. Xususan, -day/-dek affikslari o‘xshatishning eng faol vositalaridan biri hisoblanadi. Ushbu affikslar so‘z tarkibiga qo‘shilib, qiyosiy ma’noni ixcham va obrazli shaklda ifodalaydi. Masalan, toshday qattiq, shamolday tez, oyday yorug' kabi birikmalarda o‘xshatish semantikasi affiks orqali yuzaga chiqadi. Bundan tashqari, o‘zbek tilida kabi va singari ko‘makchilari yordamida analitik o‘xshatish konstruktsiyalari hosil qilinadi. Bu birliklar qiyos munosabatini ochiq shaklda ifodalab, ko‘pincha badiiy nutqda tasviriylikni kuchaytirishga xizmat qiladi. Masalan: sher kabi jasur, daryo singari sokin. Turk tilida esa o‘xshatishning asosiy ko‘rsatkichi sifatida gibi ko‘makchisi faol qo‘llanadi. Ushbu birlik predmet yoki hodisalar o‘rtasidagi o‘xshashlikni ifodalash bilan birga harakatning tarzini ham bildiradi. Masalan: aslan gibi güçlü, çocuk gibi sevinmek. Shuningdek, turk tilida kadar birliklari qiyosiy darajani ifodalashda muhim rol o‘ynaydi. Masalan: demir kadar sert, senin kadar hızlı. Bu konstruktsiyalarda qiyos etalon bilan tenglik darajasida ifodalanadi. Turk tilidagi sanki birliklari esa faraziy yoki tasavvuriy o‘xshatish ma’nosini bildiradi. Masalan: sanki zaman durmuş, sanki her şey donmuş. Bu birlik nutqda subyektiv tasavvur va emotsional tasvirni ifodalash imkonini beradi.

Amaliy natijalar

Tadqiqot natijalari quyidagi amaliy xulosalarni ko‘rsatdi:

1. O‘zbek tilida o‘xshatishning morfologik modeli rivojlangan bo‘lib, -day/-dek affikslari nutqda ixcham va obrazli tasvir yaratishda keng qo‘llanadi.

2. Analitik vositalar – kabi va singari birliklari badiiy va publitsistik matnlarda tasviriylikni kuchaytiruvchi muhim stilistik vosita hisoblanadi.

3. Turk tilida gibi o‘xshatishning universal ko‘rsatkichi bo‘lib, turli sintaktik konstruktsiyalarda faol qo‘llanadi.

4. Kadar birliklari qiyosiy darajani ifodalash orqali nutqda aniqlik va mantiqiylikni ta‘minlaydi.

5. Sanki birliklari esa o‘xshatishning tasavvuriy va modal shaklini yuzaga chiqarib, nutqning ekspressivligini oshiradi.

XULOSA

O‘zbek va turk tillaridagi o‘xshatish vositalarining leksik-grammatik tabiati qiyosiy jihatdan tadqiq etilganda, har ikki tilning lisoniy qurilishidagi o‘ziga xos evolyutsion taraqqiyot tamoyillari namoyon bo‘ladi. O‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tilida o‘xshatish munosabatini ifodalashda morfologik usulning ustuvorligi tilning ichki imkoniyatlari hamda aggluyutativ tabiatining barqarorligi bilan izohlanadi. Xususan, -day/-dek affikslari o‘xshatish munosabatini so‘zning ichki strukturasi bilan uzviy bog‘lagan holda, nutqda yuqori darajadagi ixchamlik va tasviriylikni yuzaga keltiruvchi universal marker vazifasini o‘taydi.

Turk tili lisoniy manzarasida esa o‘xshatish kategoriyasining ifodalanishi ko‘proq analitik modelga tayanadi. Bu tilda gibi, kadar, sanki kabi ko‘makchilarning funksional-semantik jihatdan differentsiatsiyalashgani diqqatga sazovordir. Agar o‘zbek tilida o‘xshatish munosabati ko‘p hollarda bitta universal affiks orqali turli kontekstlarda reallasha, turk tilida o‘xshashlikning darajalanishi, miqdoriy tengligi va sub‘ektiv-modal qirralari maxsus leksik birliklar o‘rtasida qat‘iy taqsimlangan. Bu holat turk tilining zamonaviy taraqqiyot bosqichida analitizm unsurlariga moyilligi kuchayganligidan dalolat beradi.

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek va turk tillaridagi o‘xshatish konstruktsiyalari bir-biri bilan funksional muqobillik hosil qilsa-da, ularning shakllanish modellari turlichadir. O‘zbek tilining sintetik imkoniyatlari nutqiy tejamkorlikni ta‘minlasa, turk tilidagi analitik vositalar o‘xshatishning nozik ma‘no qirralarini lisoniy jihatdan aniqroq chegaralash imkonini beradi. Ushbu lisoniy tafovutlarni o‘rganish nafaqat qiyosiy turkshunoslikning nazariy masalalarini oydinlashtirishga, balki badiiy tarjimaning leksik-semantik adekvatligini ta‘minlash kabi amaliy muammolarni hal etishga ham xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mahmudov N. O‘xshatishlarda ma’no va obrazlilik. – Toshkent: Fan, 2013. – 128 b. (O‘zbek tilidagi o‘xshatishlarning semantik-stilistik tahlili bo‘yicha asosiy manba).
2. Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi). – Ankara: TDK Yayınları, 2009. – 1224 s. (Turk tili morfologiyasi va ko‘makchilari bo‘yicha fundamental tadqiqot).
3. Banguoğlu T. Türkçenin Grameri. – İstanbul: TDK Yayınları, 2011. – 628 s. (Turk tilidagi analitik vositalarning klassik talqini).
4. Rustamov A. Qadimiy turkiy til. – Toshkent: O‘qituvchi, 1982. – 160 b. (O‘xshatish markerlarining genetik ildizlarini asoslash uchun).
5. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. – Toshkent: Universitet, 2000. (Birliklar genezisini yoritishda foydalaniladi).
6. Sledzevskaya A.A. Comparison in the Turkic languages: Structural and semantic aspects // Central Asian Review. – 2018. – №4. – P. 45-58. (Mavzuning xalqaro darajadagi qiyosiy tahlili).
7. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Besh jildlik. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006-2008.
8. Ergin M. Türk Dil Bilgisi. – İstanbul: Bayrak Yayınları, 2002. – 408 s.